

Haris Dervišević

LEX NON SCRIPTA: PRIMJENA PRAVILA ZA PREPISIVANJE KUR'ANA U BOSNI TOKOM 17. I 18. STOLJEĆA

Ukoliko se statistički analizira broj sačuvanih rukopisa nastalih tokom osmanskog perioda u Bosni, zasigurno rukopisi Mushafa preuzimaju prevagu. Ovom iznimno zahtjevnom poduhvatu posezali su prepisivači svih kategorija – obični pisari, ali i umjetnici kaligrafiji. Pored toga što je trebalo slijediti pravopisna pravila, naslućivalo se da su prepisivači Kur'ana slijedili naročita pravila za prepisivanje Svetog teksta. S ciljem da se stekne uvid u kojoj mjeri i koje su to prepisivačke norme bile poznate u osmanskodobnoj Bosni, za pomoć je poslužio spisak pravila za prepisivanje Kur'ana koje je objavio i kritički protumačio ugledni profesor Jan Just Witkam. Sa željom da se stekne nešto šira slika, analizirani su rukopisi Kur'ana 17. i 18. stoljeća iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Nakon analize dvadeset dva Mushafa iz spomenute zbirke zaključuje se da su pravila za prepisivanje Mushafa bila poznata u osmanskoj Bosni još u 17. stoljeću, odnosno da su pravila za prepisivanje Mushafa poznavali bošnjački prepisivači.

Ključne riječi: *paleografija, kaligrafija, Mushaf, Kur'an, islamska umjetnost*

PRAVILA ZA PREPISIVANJE KUR'ANA

Vođeni željom za pokazivanjem vlastitog umijeća, osmanski kaligrafiji uspostavljaju kaligrafska pravila, što je vremenom dovelo do uniformnosti Mushafa. Ta je pojava navela istraživače na uvođenje termina *standardni osmanski Kur'an*,¹ uz zaključak da pravila za prepisivanje Kur'ana postoje kao *lex non scripta*, no uče se kao dio školovanja.²

¹ Atanasiu, 2010, p. 2.

² Učenik kaligrafije tokom svog obrazovanja se skoro u potpunosti vezuje za svoga učitelja (hodžu) od kojeg uči vještine kaligrafije. Taj odnos prevazilazi puko prenošenje

Do ovog zaključka došao je umirovljeni profesor paleografije i kodikologije Jan Just Witkam³, koji se uvjerio da pravila za prepisivanje Kur'ana zaista postoje. Pukim slučajem, dok je Witkam evidentirao rukopise biblioteke Sveučilišta u Leidenu, u jednom arabičkom kodeksu pronašao je osmanski rukopis iz 19. stoljeća s popisom *29 pravila za prepisivanje Kur'ana*.⁴ Značaj ovog otkrića je izniman jer potvrđuje da su postojala kaligrafska pravila poznata samo pravim umjetnicima, koja su se čuvala poput tajnog alhemičarskog sastojka.

Uvidom u rukopis Jan Just Witkam je shvatio da se 29 pravila za prepisivanje po njihovoj naravi mogu razvrstati, te ih je rasporedio u četiri skupine, i to: ^a)pravila koja se odnose na izgled teksta rukopisa (od 1. do 4. pravila), ^b)pravila koja nalažu pisanje određenih riječi na početku reda (od 5. do 17. pravila), ^c)pravila koja nalažu pisanje određenih riječi na kraju reda (od 18. do 28. pravila), te ^d)pravilo koje se odnosi na pisanje pojedinih riječi u Kur'anu (29. pravilo). S ciljem boljeg razumijevanja pravila, u nastavku se nalazi prijevod izvornoga teksta naslovljenog kao *29 pravila za prepisivanje Kur'ana*:

29 pravila za prepisivanje Kur'ana⁵

Ovdje je pobrojano dvadeset devet pravila.

Hvala Allahu, koji je spustio Kur'an na jasnom arapskom jeziku, blagoslov i mir na njega koji je poslan da bude poslanik sreće i opomena svim svjetovima, Muhammedu, te na njegovu porodicu i prijatelje, te na mnogobrojna stvorenja, sve do dana oživljenja i dana sudnjeg.

Ovaj Mushaf, koji sadrži riječ Allaha Uzvišenog, prepisan je prema dvadeset devet pravila.

Prvo pravilo: *Svaki od trideset džuzeva napisan je na deset listova, osim posljednja dva džuzua koji zauzimaju više prostora, jer sadrže više iluminacije.*

znanja, što je zabilježeno u sjećanju poznatog američkog kaligrafa Mohameda Zakariyaa (Zakariya, 2000, p. 63–72).

³ Witkam, 2002, p. 339–348.

⁴ Ibid.

⁵ Prijevod s arapskog napravljen je na osnovu arapskog teksta te fotografija originala u sklopu rada J. J. Witkama (Witkam, 2002, p. 339–348).

Drugo pravilo: *Početak svakog od trideset džuzeva počinje na početku stranice.*

Treće pravilo: *Na početku svake stranice je prva riječ ajeta, a na kraju stranice posljednja riječ ajeta.*

Četvrto pravilo: *Kraj sure podudara se s krajem reda.*

Peto pravilo: *Svi ajeti koji na svom početku sadrže iskaz fi Al-Qur'an Al-'Azīm (na trideset mjesta) kreću od početka reda.⁶*

Šesto pravilo: *Svi ajeti koji počinju iskazom Al-Hamdu lillah (na tri mjesta) kreću od početka reda.*

Sedmo pravilo: *Sve riječi subhana (na šest mjesta) i fa-subhana (na tri mjesta) su na početku reda.⁷*

Osmo pravilo: *Sve riječi tabāraka (na pet mjesta) i fa-tabāraka (na jednom mjestu) su na početku reda.*

Deveto pravilo: *Ajeti koji na početku imaju slovo š, šahida Allahu, Šahru ramadāna, šakiran li-An'umihī, šara'a lakum min Al-Din (na četiri mjesta) su na početku reda.*

Deseto pravilo: *Svi iskazi bismillah, osim kada se nalaze na početku sure (na dva mjesta) su na početku reda.*

Jedanaesto pravilo: *Svi iskazi ya ayyuha al-Rasūl (na dva mjesta) i ya ayyuha al-Rasul (na jednom mjestu) su na početku reda.*

Dvanaesto pravilo: *Iskaz ya ayyuha al-Nabī (na trinaest mjesta) je uvijek na početku reda.*

Trinaesto pravilo: *Iskaz yā ayyuhā alladīna Āmanū (na devedeset jednom mjestu) je uvijek na početku reda.*

⁶Peto pravilo glasi: Svi ajeti koji na svom početku sadrže iskaz fi Al-Qur'an Al-'Azīm (na trideset mjesta) kreću od početka reda. Analizom kur'anskog teksta Jan Just Witkam zaključuje da je ovo pravilo neprimjenjivo, jer se u tekstu Kur'ana ne nalazi niti jedan ajet koji na svom početku sadrži iskaz fi Al-Qur'an Al-'Azīm. Witkam postavlja logično pitanje: Zašto postavljati pravilo koje je neprimjenjivo? (Witkam, 2002, p. 346)

⁷Jan Just Witkam je analizom kur'anskog teksta zaključio da se na pet mjesta pojavljuje iskaz *subhane*, a ne šest, kako prepisivač navodi u sedmom pravilu. (Witkam, 2002, p. 346)

Četrnaesto pravilo: *Iskaz ya ayyuhā al-Insān (na dva mjesta) je na početku reda.*

Petnaesto pravilo: *Iskaz ya ayyuha al-Nās (na dvadeset mjesta) je uvijek na početku reda.*

Šesnaesto pravilo: *Iskaz yas'alunaka (na devet mjesta) je uvijek na početku reda.*

Sedamnaesto pravilo: *Riječi Muhammad (na četiri mjesta) i Ahmad (na jednom mjestu) su sva na početku reda.*

Osamnaesto pravilo: *Iskaz kun fa-yakūnu (na osam mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Devetnaesto pravilo: *Iskaz Gafūr Rahīm (na četrdeset tri mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeseto pravilo: *Sagdāt (na četrnaest mjesta) su sva na kraju reda.*

Dvadeset prvo pravilo: *Iskaz Samī' 'Alīm (na dvanest mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset drugo pravilo: *Iskaz 'Azīz Hakīm (na trinaest mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset treće pravilo: *Iskaz turga'u al-Umūru (na šest mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset četvrto pravilo: *Iskaz bi-Kulli Šay' 'Alīm (na jedanaest mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset peto pravilo: *Iskaz tasīru al-Umūru (na jednom mjestu) je na kraju reda.*

Dvadeset šesto pravilo: *Iskaz 'Alīm bi-Dat al-Sudūr (na dvanaest mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset sedmo pravilo: *Riječi yatawakkalūna (na pet mjesta), al-Mutawakkilūna (na tri mjesta) i al-Mutawakkilīna (na jednom mjestu) su uvijek na kraju reda.*

Dvadeset osmo pravilo: *Iskaz 'Allām al-Guyūb (na četiri mjesta) je uvijek na kraju reda.*

Dvadeset deveto pravilo: *U ovom Časnom Mushafu nema ni jedne riječi koja je presječena na dva dijela, jedan dio na kraju reda, a drugi na početku sljedećeg reda, a sve što mora biti primijećeno napisano je crvenim tušem. Neka se vide plemenita i blagoslovljena mjesta.*

*Godine 1279.*⁸

PRAVILA ZA PREPISIVANJE MUSHAFA U RADOVIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH PREPISIVAČA

Nekada raširena tradicija prepisivanja Mushafa u Bosni i Hercegovini izgubila se s pojavom štampane knjige, a s njom i tajne prepisivača. Stoga su rijetki oni koji mogu sakriti ushićenje kada im se tajne razotkriju. Tako se pisac ovih redova osjećao kada je 29 pravila za prepisivanje Kur'ana⁹ usporedio s bosanskohercegovačkim Mushafima 17. i 18. stoljeća iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke i tom prilikom otkrio da bosanskohercegovački prepisivači slijede pravila za prepisivanje Kur'ana. Istom prilikom sjetio se predanja o antičkom grčkom matematičaru Arhimedu, za kojeg se kaže da je uskliknuo: "Heureka!" kada je pronašao i dokazao "Arhimedov zakon". "Heureka!", što na grčkom znači "našao sam",¹⁰ uskliknuo je i ovaj pisac, premda bi prigodnije bilo izustiti: "Mašallah!", izraz koji muslimani izgovaraju kada vide nešto lijepo.¹¹

Istraživač koji je pronašao i preveo pravila – Jan Just Witkam – tvrdi da nije svako od 29 pravila za prepisivanje bilo općeprihvaćeno.¹² Koliko je poznato, niko se nakon njega nije detaljnije pozabavio ovim pravilima te ispitaio koja su to pravila prepisivači najčešće primjenjivali, koja kaligrafskoj umjetnosti daju posebnu čar. Upravo se iz tog razloga čini zanimljivim

⁸Hidžretska 1279. godina odgovara 1862/63. gregorijanskoj godini.

⁹Witkam, 2002, p. 339–348.

¹⁰*heureka* (grč. heurisko našem, nalazim, heureka našao sam) *našao sam, pronašao sam!* (radostan Arhimedov usklik kad je kupajući se otkrio zakon o specifičnoj težini; otuda: radostan usklik kad se riješi neko teško pitanje, nešto otkrije itd.) (Anić, Klaić i Domović, 1998, p. 541)

¹¹Mašallah na arapskom znači: "Ono što Allah hoće". (Škaljić, 1966, p. 448)

¹²Witkam, 2002, p. 345–346.

analizirati koliko i u kojoj su mjeri pravila bila poznata u osmanskoj Bosni i Hercegovini. Kako nije poznato da su pravila za prepisivanje bila raširena u osmanskoj kaligrafiji, ne može ih se smatrati obavezujućim za kaligrafe.

Pravila koje je priredio Witkam zapisana su 1279. A. H. (1862/63. A. D.), a dvadeset dva Mushafa, odabrana kao predmet slučaja, nastala su u 17. i 18. stoljeću u Bosni i Hercegovini, te njihova usporedba s pravilima za prepisivanje biva još zagonetnija. Razlog zbog kojeg se posegnulo za Mushafima iz 17. i 18. stoljeća je nastojanje da se pokuša uvidjeti postojanje kontinuiteta primjene navedenih pravila. Naglasit će se, također, da se za ovo istraživanje posegnulo za rukopisima Mushafa različite estetike, odnosno Mushafima koje su prepisali obični pisari,¹³ ali i kaligrafi.¹⁴ Njihovom analizom otkrit će se koliko i koje kaligrafske norme su bile poznate na krajnjem zapadu Osmanskog Carstva.

PRAVILA KOJA SE ODOSE NA IZGLED TEKSTA RUKOPISA

Prvu grupu pravila čine prva četiri pravila i odnose se na izgled teksta rukopisa. Prvo pravilo za prepisivanje nalaže da svaki *džuz*, s izuzetkom posljednja dva, treba biti napisan na deset listova.¹⁵ *Džuz* je trideseti dio teksta Kur'ana, čiji je početak i kraj tačno određen, odnosno svaki *džuz*

¹³ GHB, R-23, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 23–24; GHB, R-6, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 24–25; GHB, R-5759, *Katalog GHB*, sv. IX, p. 263–264; GHB, R-7452, *Katalog GHB*, sv. XI, p. p. 22; GHB, R-6938, *Katalog GHB*, sv. XI, p. p. 30–31; GHB, R-9947, *Katalog*, sv. XV, p. 17–18; GHB, R-7514, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 27; GHB, R-9882, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 10; GHB, R-8817, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 22; GHB, R-8813, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 28–29; GHB, R-9827, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 12; GHB, R-7465, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 20; GHB, R-7474, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 24; Ždralović, 1988, p. 110, 193. (GHB je akrevijacija za Gazi Husrev-begova biblioteka).

¹⁴ GHB, sig: R-4393, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 24; GHB, sig: R-7518, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 25; GHB, sig: R-7518, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 25; GHB, sig: R-44, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 23; GHB, sig: R-7529, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 16; GHB, sig: R-26, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 26; GHB, sig: R-10391, *Katalog GHB*, sv. XVII, p. 3; GHB, sig: R-4371, *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 25–26; GHB, sig: R-9840, u: *Katalog GHB*, sv. XV, p. 32; GHB, sig: R-6978, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 33; GHB, sig: R-7575, *Katalog GHB*, sv. XV, p. 35; GHB, sig: R-6937, *Katalog GHB*, sv. XI, p. p. 31; Ždralović, 1988a, p. p. 92, 235; Ždralović, 1988b, p. 92, 95, 168, 172, 213.

¹⁵ Witkam, 2002, p. 342.

počinje i završava ajetom.¹⁶ Sistem rasporeda svakog džuzua na dvadeset stranica u osmanskoj prepisivačkoj tradiciji poznat je pod nazivom *ayet ber kenar*,¹⁷ a jedan od najstarijih primjeraka Kur'ana prepisan na ovaj način datira se u kraj 16. stoljeća.¹⁸

Uvidom u Mushafe Gazi Husrev-begove biblioteke, došlo se do zaključka da većina običnih pisara nije slijedila prvo pravilo. U slučaju dva rukopisa nije bilo moguće steći dobar uvid, jer su listovi ispremetani, ali sve upućuje da prepisivači nisu poznavali pravilo pisanja *džuzua* na deset listova.¹⁹ Šest pisara čiji su prijepisi Mushafa u cijelosti sačuvani ne prepisuju *džuzueve* na deset stranica.²⁰ Ovo je bilo za očekivati jer prethodno spomenutih šest Mushafa svojim estetskim vrijednostima ne pokazuju kaligrafske kakvoće.

¹⁶ Kao osnovni tekst Kur'ana i njegove podjele na džuzueve korišten je *Kur'an s prevodom*, preveo Besim Korkut, 1991. Prema ovome, Kur'an je podijeljen na džuzueve prema sljedećem: 1. džuz (I, 1 – II, 141), 2. džuz (2, 142 – 2, 252), 3. džuz (II, 253 – III, 92), 4. džuz (III, 93 – IV, 23), 5. džuz (IV, 24 – IV, 147), 6. džuz (IV, 148 – V, 81), 7. džuz (V, 82 – VI, 110), 8. džuz (VI, 111 – VII, 87), 9. džuz (VII, 88 – VIII, 40), 10. džuz (VIII, 41 – IX, 92), 11. džuz (IX, 93 – XI, 5), 12. džuz (XI, 6 – XII, 52), 13. džuz (XII, 53 – XIV, 52), 14. džuz (XV, 1 – XVI, 128), 15. džuz (XVII, 1 – XVIII, 74), 16. džuz (XVIII, 75 – XX, 135), 17. džuz (XXI, 1 – XXII, 78), 18. džuz (XXIII, 1 – XXV, 20), 19. džuz (XV, 21 – XXVII, 55), 20. džuz (XXVII, 56 – XXIX, 45), 21. džuz (XXIX, 46 – XXX, 30), 22. džuz (XXX, 31 – XXXVI, 27), 23. džuz (XXXVI, 28 – XXXIX, 31), 24. džuz (XXXIX, 32 – XLI, 46), 25. džuz (XLI, 47 – XLV, 37), 26. džuz (XLVI, 1 – LI, 30), 27. džuz (LI, 31 – LVII, 29), 28. džuz (LVIII, 1 – LXVI, 12), 29. džuz (LXVII, 1 – LXXVII, 50), 30. džuz (LXXVIII, 1 – CXIV, 6).

¹⁷ Stanley, 2004, p. 59–62.

¹⁸ Derman, 2010, p. 103.

¹⁹ Hadži Redžeb-dede Bosanac, GHB, sig: R-9882, fol. 13b, fol. 42b, fol. 53a, fol. 96b, fol. 117b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 10; Hadži Redžeb-dede Bosanac započinje 27. džuz 1. ajetom sure Al-Zariyat, a ne 31. ajetom iste sure kao što je pravilo, vidi: GHB, sig: R-9882, fol. 53a; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 12a, fol. 276a, fol. 287b, fol. 299b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 27.

²⁰ Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 9a, fol. 20a, fol. 31b, fol. 43a, fol. 54b, fol. 65b, fol. 76b, fol. 88a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 28–29; Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, fol. 12a, fol. 22a, fol. 31b, fol. 42a, fol. 52b, fol. 64a, fol. 74a, fol. 81b, fol. 91b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 12; Ahmed sin Hadžinesimovića Prušćak, GHB, sig: R-23, fol. 6b, fol. 15b, fol. 23b, fol. 31b, fol. 39b, fol. 48a, fol. 56a, fol. 63b; *Katalog GHB*, sv. I, p. p. 23–24; Mustafa sin Muhameda Prušćak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 3b, fol. 13b, fol. 22a, fol. 31a, fol. 40a, fol. 49b, fol. 58b, fol. 68b, fol. 78a, fol. 87b; *Katalog GHB*, sv. I, p. 24–25; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 12b, fol. 24a, fol. 35a, fol. 46a, fol. 57a, fol. 68b, fol. 80b, fol. 91b, fol. 103a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 20; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 2b, fol. 15b, fol. 28b, fol. 41a,

Pojedini pisari, koji nisu pokazali zavidne kaligrafske sposobnosti, nastoje ispisati svaki *džuz* na deset strana, što im ne uspijeva uvijek. Takve Mus-hafe ispisali su Murad sin Jakuba,²¹ Ali sin Ishaka,²² Mustafa sin Ismaila²³ i Derviš Mustafa sin Sefera.²⁴ Nije čudno da se obični pisari nisu uspjeli izboriti s dužinom teksta i ponuđenim prostorom na papiru, jer i boljim kaligrafima to ne polazi za rukom. Za primjer, iskusni kaligraf Osman Bosanac ne slijedi prvo pravilo,²⁵ kao što ne slijede ni kaligrafi Ibrahim Šehović,²⁶ ali ni Bi-Zaban Alija.²⁷

Ipak, kod nekoliko prepisivača Mushafa uočilo se da slijede pravilo pisanja *džuza* na deset stranica. Riječ je o pet kaligrafa koji su se dosljedno pridržavali ovog pravila, a to su: Muhamed Bosanac,²⁸ Bosanac,²⁹ Husein sin Alije (Sl. 1),³⁰ Hafiz Mustafa Hadžalić,³¹ te Sulejman Hadžiabulić.³²

fol. 54a, fol. 67a, fol. 80b, fol. 94b, fol. 108a, fol. 119b; *Katalog GHB*, sv. XI, p.30–31. Ždralović, 1988b, p. 110.

²¹ Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 11b, fol. 21b, fol. 30b, fol. 39b, fol. 49a, fol. 57b, fol. 67b, fol. 77a, fol. 87a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 22.

²² Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 11a, fol. 21a, fol. 30b, fol. 41a, fol. 50b, fol. 60b, fol. 71a, fol. 82a, fol. 91a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 24.

²³ Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 90b, fol. 101b, fol. 112b, fol. 123a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 17–18.

²⁴ Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 11b, fol. 22a, fol. 31b, fol. 42a, fol. 52a, fol. 61b, fol. 71a, fol. 81a, fol. 90b; *Katalog GHB*, sv. XI, p.22.

²⁵ Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 1b, fol. 9b, fol. 17a, fol. 24b, fol. 32b, fol. 40b, fol. 48b, fol. 57a, fol. 64b, fol. 73a; *Katalog GHB*, sv. XI, p.31.

²⁶ Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 2b, fol. 24b, fol. 46a, fol. 66b, fol. 86b, fol. 108a, fol. 128b, fol. 152b, fol. 176a, fol. 198b; *Katalog GHB*, sv. I, p. 25–26; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-9840, fol. 1b, fol. 14a, fol. 26a, fol. 38a, fol. 49b, fol. 61a, fol. 73a, fol. 86b, fol. 98b, fol. 111a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 32; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-6978, fol. 2b, fol. 14b, fol. 26a, fol. 37b, fol. 49a, fol. 60b, fol. 72b, fol. 85a, fol. 96a, fol. 108b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 33.

²⁷ Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 16a, fol. 29b, fol. 44b, fol. 58a, fol. 71a, fol. 83a, fol. 96a, fol. 108b, fol. 120b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 16.

²⁸ Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 23b, fol. 43b, fol. 63b, fol. 83b, fol. 103a, fol. 123b, fol. 145b, fol. 165b, fol. 185b; *Katalog GHB*, sv. XVII, 3.

²⁹ Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 1b, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 40a, fol. 50a, fol. 61b, fol. 70a, fol. 80a, fol. 90a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 25.

³⁰ Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 62a, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 23

³¹ Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 61b, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 24.

³² Sulejman sin Ibrahima Uskopljak Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 62a, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 26.

(Sl. 1) *Husein sin Alije, Mushaf (serlevha), (1738.), GHB, R-44*

Nastavljajući analizu Mushafa, dokazalo se da su samo rijetki poznavali i pratili drugo pravilo, tačnije samo četvorica, a prema kojem početak svakog *džuz*a počinje na početku stranice.³³ Uvidom u rukopise utvrđeno je da je ovo pravilo neposredno povezano s prethodnim, jer se ponavljaju četiri imena koja su se pridržavala prvog pravila, a to su kaligrafi: Bosanac,³⁴ Husein sin Alije,³⁵ Hafiz Mustafa Hadžalić³⁶ i Sulejman Hadžiabulić.³⁷ Ovi umjetnici bili su vješti ispisati svaki *džuz* na deset listova, a istovremeno su započinjali svaki *džuz* na početku stranice.

³³ Witkam, 2002, p. 342.

³⁴ Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 1b, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 40a, fol. 50a, fol. 61b, fol. 70a, fol. 80a, fol. 90a; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 25.

³⁵ Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 62a, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 23.

³⁶ Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 61b, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 24.

³⁷ Sulejman sin Ibrahima Uskopljak Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 1b, fol. 12a, fol. 22a, fol. 32a, fol. 42a, fol. 52a, fol. 62a, fol. 72a, fol. 82a, fol. 92a; *Katalog GHB*, sv. I, p. 26.

Potruga za sljedbenicima pravila, ako ih tako nazovemo, svakim novim korakom ponovo afirmira ista imena. Od ukupno dvadeset prepisivača, pod ovim podrazumijevajući i pisare i kaligrafe, samo njih petorica dosljedno slijede treće pravilo koje nalaže da se na početku svake stranice piše prva riječ ajeta, a na kraju stranice posljednja riječ ajeta.³⁸ Naravno, ponovo je riječ o zagonetnom kaligrafu koji se potpisuje kao Bosanac,³⁹ potom vrlo produktivnom sarajevskom kaligrafu Huseinu sinu Alije,⁴⁰ Hafizu Mustafi Hadžaliću, porijeklom iz Mostara,⁴¹ te gornjovakufskom kaligrafu Sulejmanu Hadžiabuliću.⁴² Peti prepisivač koji je slijedio ovo pravilo nije kaligraf, nego pisar. To je Alija sin Ishaka, iz sela Putiš u blizini Zenice. Zanimljivo je da je ovaj pisar iz manjeg mjesta poznavao treće pravilo,⁴³ jer ga ostatak prepisivača nije poznavao.⁴⁴

³⁸ Witkam, 2002, p. 342.

³⁹ Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b; *Katalog GHB*, sv. XV, p. 25.

⁴⁰ Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 1a, fol. 1b, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b; *Katalog GHB*, sv. I, p. 23.

⁴¹ Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 1a, fol. 1b, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b; *Katalog GHB*, sv. I, p. 24.

⁴² Sulejman sin Ibrahima Uskopljak Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 2b, fol. 4a, 4b, 5a, 5b; *Katalog GHB*, sv. I, p. 26; Nužno je dodati da je Sulejman Hadžiabulić većinom nastojao slijediti treće pravilo, ali na dva mjesta to nije uspio, GHB, sig: R-26, fol. 3a, fol. 3b, 10b, 11a.

⁴³ Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 1b, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b.

⁴⁴ Pisari koji nisu slijedili treće pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Hadži Redžeb-dede Bosanac, GHB, sig: R-9882, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 14a, fol. 14b; Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 5a, fol. 5b; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b, fol. 6a, fol. 6b; Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Ahmed sin Hadžinesimovića Prušćak, GHB, sig: R-23, fol. 1a, fol. 1b, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 290b, fol. 291b, fol. 292a, fol. 293b; Mustafa sin Muhameda Prušćak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 1a, fol. 1b, fol. 2a, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Kaligrafi koji nisu slijedili treće pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b, fol. 6a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol.

Prema četvrtom pravilu, kraj sure treba se podudarati s krajem reda,⁴⁵ odnosno prepisivač je trebao posljednji ajet sure ispisati na kraju reda, kako bi u narednom redu mogao ispisati naziv (*unwan*) sljedeće sure. Sve dovoljno upućuje na složenost sprovođenja pravila za prepisivanje Mushafa. Ovo je pravilo zahtijevalo od prepisivača da unaprijed odredi raspored riječi nekoliko posljednjih ajeta sure, jer samo bi tako mogao ispoštovati postavljene zadatke. Može se kazati da se većina prepisivača trudila slijediti pravilo, s manje ili više uspjeha. Kada im to nije polazilo za rukom, oni su preostale riječi sure ispisivali u *unwan* naredne, što je svakako umanjivalo estetski doživljaj.⁴⁶ Zahtjevnom četvrtom pravilu, prema kojem se kraj sure treba

4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 2b, fol. 3a, fol. 3b, fol. 4a, fol. 4b, fol. 5a, fol. 5b.

⁴⁵ Witkam, 2002, p. 342.

⁴⁶ Pisari koji nisu u potpunosti slijedili četvrto pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Hadži Redžeb-dede Bosanac, GHB, sig: R-9882, na narednim mjestima slijedi (u narednom dijelu navodit će se samo *slijedi* ili *ne slijedi*): fol. 1b, fol. 4a, fol. 14b, dok na narednim mjestima ne slijedi četvrto pravilo: fol. 3b, fol. 5b, fol. 28a; Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, slijedi: fol. 26a, fol. 39b, fol. 54b, fol. 89a, ne slijedi: fol. 66a, fol. 76a; Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, slijedi: fol. 7a, fol. 312b, fol. 313b, ne slijedi: fol. 24b, fol. 29a, fol. 32b, fol. 34b, fol. 36b, fol. 42a, fol. 45b, fol. 49b, fol. 312b, fol. 313b; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, slijedi: fol. 39b, fol. 64b, fol. 75b, fol. 109a, ne slijedi: fol. 54b, fol. 88b, fol. 102b; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, slijedi: fol. 120b, fol. 137a, fol. 359a, ne slijedi: fol. 30b, fol. 45b, fol. 61b, fol. 74b, fol. 87b, fol. 102b; Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, slijedi: fol. 37a, fol. 89b, ne slijedi: fol. 24b, fol. 51a, fol. 61a, fol. 72a, fol. 84b, fol. 99b, fol. 106b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, slijedi: fol. 25b, fol. 39a, fol. 54a, fol. 54b, fol. 76a, fol. 89a, fol. 94a, fol. 104b, fol. 111b, fol. 118b, ne slijedi: fol. 290b, fol. 291a, fol. 293b, fol. 294a, fol. 295b, Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, slijedi: fol. 10b, fol. 42, fol. 51b, fol. 84b, ne slijedi: fol. 21b, fol. 62a, fol. 65b, fol. 73b, fol. 79a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, slijedi: fol. 24b, fol. 105b, ne slijedi: fol. 37a, fol. 50b, fol. 60b, fol. 71b, fol. 84a, fol. 89a, fol. 99a; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 45b, fol. 58a, fol. 70b, fol. 84b, fol. 91a, ne slijedi: fol. 13b, fol. 28b; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, slijedi: fol. 33a, fol. 50b, fol. 70a, fol. 85a, fol. 116b, ne slijedi: fol. 100a, fol. 391a, fol. 394a, fol. 394b, fol. 395a, fol. 395b; Kaligrafi koji nisu u potpunosti slijedili četvrto pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, slijedi: fol. 35b, fol. 75a, fol. 88a, fol. 102b, fol. 118b, fol. 135b, ne slijedi: fol. 402b, fol. 403b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, slijedi: fol. 25b, fol. 39b, fol. 54a, fol. 64b, fol. 76a, fol. 89a, ne slijedi: fol. 280a, fol. 282a, fol. 283a, fol. 285b, fol. 289a, fol. 292a, fol. 293a, fol. 293b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, slijedi: fol. 20a, fol. 30b, fol. 42a, fol. 51a, fol. 60b, fol. 71b, fol. 76a, ne slijedi: fol. 251a, fol. 253a, fol. 253b, fol. 260b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, slijedi: fol. 53a, fol. 81a, fol. 111a, fol. 135a, fol. 161b, fol. 191b, ne slijedi: fol. 701a, fol. 703a, fol. 703b, fol. 707b, fol. 711a, fol. 713b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, slijedi: fol. 29b, fol. 45b, fol. 63a, fol.

podudarati s krajem reda, uspjela su odgovoriti samo četvorica prepisivača, odnosno kaligrafi Muhamed Bosanac (Sl. 2),⁴⁷ Bosanac,⁴⁸ Husein sin Alije,⁴⁹ te pisar Fazlullah iz sela Gostovići.⁵⁰

(Sl. 2) Muhamed Bosanac, *Mushaf (hatime sahifa)*, (1733.), GHB, R- 10391

107a, fol. 113a, ne slijedi: fol. 76b, fol. 90b, fol. 125a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, slijedi: fol. 29b, fol. 45a, fol. 62b, fol. 75a, fol. 89a, ne slijedi: fol. 367a, fol. 368a, fol. 369a; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, slijedi: fol. 25b, fol. 39a, fol. 76b, fol. 89a, ne slijedi: fol. 54a, fol. 65a, fol. 302b, fol. 303a, fol. 303b, fol. 304a, fol. 304b.

⁴⁷ Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 51b, fol. 79a, fol. 107b, fol. 129b, fol. 153b, fol. 181a.

⁴⁸ Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 25b, fol. 37b, fol. 52a, fol. 62b, fol. 74a, fol. 87a, fol. 92a, fol. 102b, fol. 109b.

⁴⁹ Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 25b, fol. 39a, fol. 54a, fol. 64b, fol. 77a, fol. 89a, fol. 94a, fol. 104b, fol. 111b, fol. 118b.

⁵⁰ Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 259a, fol. 261a, fol. 263b, fol. 266a, fol. 267b, 269a, fol. 270a, fol. 271b, fol. 273a.

PRAVILA KOJA NALAŽU PISANJE ODREĐENIH RIJEČI NA POČETKU REDA

Ovoj skupini pripadaju pravila od petog do sedamnaestog i nije bilo nužno da ih se slijedi.⁵¹ Prvo među njima, to jeste peto pravilo, a kako je primijetio Jan Just Witkam, neprimjenjivo je. Pravilo glasi “Svi ajeti koji na svom početku sadrže iskaz *fi Al-Qur’an Al-’Azīm* (na trideset mjesta) kreću od početka reda”,⁵² ali u Kur’anu ne postoji nijedan ajet koji sadrži sintagmu “*fi Al-Qur’an Al-’Azīm*”,⁵³ u prijevodu “u Kur’anu veličanstvenom”. Također, samo je jedno mjesto gdje se riječi Al-Qur’an i Al-’Azīm pojavljuju skupa, i to u suri Hidžr, tačnije njezinom 87. ajetu, koji u pojednostavljenoj transkripciji izgleda ovako: “*Wa laqad ātaynāka sab’an min Al-matanī wa Al-Qur’an Al-’Azīm*”.⁵⁴ Uočljivo je da se navedeni iskaz “*wa Al-Qur’an Al-’Azīm*” uopće ne nalazi na početku ajeta, nego na kraju. Stoga ne preostaje drugo nego da se zapitamo, poput Jana Justa Witkama, zašto bi neko postavio pravilo koje nije moguće sprovesti?⁵⁵

Bez obzira na nelogičnost petog pravila, koje je očigledno, ispitat će se druga mogućnost, odnosno uzet će se u razmatranje spomenuti 87. ajet sure *Hidžre* i sintagme “*wa Al-Qur’an Al-’Azīm*”. Detaljnom analizom bosanskohercegovačkih Mushafa došlo se do zanimljivih zaključaka. Prepisivači Kur’ana mogu se razvrstati u dvije grupe. Prvu skupinu čine oni koji nisu ni na koji način akcentirali spomenutu sintagmu, a koju čine većina pisara⁵⁶ i kaligrafa.⁵⁷ Drugu skupinu prepisivača čine oni koji su na svojevrsan

⁵¹ Witkam, 2002, p. 344.

⁵² Witkam, 2002, p. 342.

⁵³ Ibid., 346.

⁵⁴ “Mi smo ti objavili sedam ajeta, koji se ponavljaju, i Kur’an veličanstveni ti objavljujemo”, *Kur’an*, XV, 87, *Kur’an s prevodom*, 266.

⁵⁵ Witkam, 2002, p. 346.

⁵⁶ Kod pisara Hadži Redžeb-dede Bosanca nije bilo moguće utvrditi da li je poznao peto pravilo, jer dio rukopisa s XV surom nije sačuvan, GHB, sig: R-9882; Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, fol. 131a; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 156b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 134a; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 96b; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 141b; Također kod Mushafa pisara Mulla Muhamed sin Halil-efendije nije sačuvan dio rukopisa s XV surom, GHB, sig: R-8813; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 173b.

⁵⁷ Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 172a; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 132b; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 134b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 126b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 110a; Hafiz

način skrenuli pozornost na sintagmu “wa Al-Qur’an Al-’Azīm”. Kao što je rečeno, ova konstrukcija nalazi se na kraju 87. ajeta XV. kur’anske sure, što znači da su prepisivači, ukoliko su željeli napisati ovaj iskaz na početku reda, to morali uraditi tako da 87. ajet započnu pisati u jednom, a sintagmu o kojoj je riječ u narednom redu. Uzimajući u razmatranje svih dvadeset dva prijepisa Mushafa koja su analizirana, samo kod njih pet uočeno je naročito ukazivanje na konstrukciju “wa Al-Qur’an Al-’Azīm”. Ovo su učinila četiri pisara i samo jedan kaligraf, tačnije pisari Mustafa sin Ismaila, Derviš Mustafa sin Sefera, Murad sin Jakuba, Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif i kaligraf Muhamed Bosanac. Skrenut će se još pozornost na to da su Mustafa sin Ismaila i Derviš Mustafa sin Sefera pisali iskaz u narednom redu “Al-Qur’an Al-’Azīm”, dok su veznik “wa” pisali u prethodnom.⁵⁸ Sa druge strane, pisari Murad sin Jakuba, Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif i kaligraf Muhamed Bosanac konstrukciju “wa Al-Qur’an Al-’Azīm” pišu na početku reda.⁵⁹ Naravno da bi se u slučaju četiri pisara moglo govoriti o slučajnosti i da je spontanost odredila ovakvo konačno rješenje, premda ne treba odbaciti ni mišljenje da je ovo bila njihova iskrena nakana. Sa druge strane, simptomatično je zašto samo jedan kaligraf, odnosno Muhamed Bosanac, ispisuje spominjani iskaz na početku reda. U njegovom primjeru ne može se govoriti o slučajnosti. Zašto? Analizom stranice na kojoj se nalazi sintagma o kojoj je riječ, kaligraf ima dovoljno prostora, kojim se na neki način i razmeće. Muhamed Bosanac, umjetnik s iskustvom, vrlo svjesno ispisuje kraj 87. ajeta XV sure na početku reda. Da li je spomenuta petorka, četiri pisara i kaligraf, znala za peto pravilo – teško je kazati, ali čini se da su po svom prepisivačkom instinktu to učinili.

Kako je naznačeno, sva pravila iz druge skupine zahtijevaju od prepisivača da određene riječi piše na početku reda, pa je tako pored iskaza *fi Al-Qur’an Al-’Azīm* petog pravila, trebalo isto biti primijenjeno za naredne riječi i iskaze: *Al-Hamdu lillah, subhana, fa-subhana, tabāraka, fa-tabāraka*, slovo *š*, *šahida Allahu, Šahru ramadāna, šakiran li-An’umihī, šara’a lakum min Al-Din, bismillah, yā ayyuha al-Rasūl, yā ayyuha al-Rasul,*

Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 297a, sig: R-9840, fol. 162b, GHB, sig: R-6978, fol. 159b; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 134a.

⁵⁸ Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 166b; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 131a.

⁵⁹ Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 129a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 128a; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 273a.

ya ayyuha al-Nabī, yā ayyuhā alladīna Āmanū, yā ayyuhā al-Insān, yā ayyuha al-Nās, yas'alunaka Muhammad i Ahmad. Analizom svih pravila, počevši od petog do sedamnaestog te njihove primjene u bosanskohercegovačkim Mushafima, teško je doći do koherentnog zaključka. Sudeći prema rukopisima, prepisivači nisu poznavali pravila, te ih, stoga, nisu ni slijedili. Tako, naprimjer, nijedan pisar i nijedan kaligraf ne poštuje šesto pravilo prema kojem se iskaz *Al-Hamdu lillah*⁶⁰ piše na početku reda na svim mjestima gdje se nalazi na početku ajeta.⁶¹ Nužno je dodati da se u nekim Mushafima primijeti da se pisanje nekoliko pisara i kaligrafa podudara s pojedinim pravilima.⁶² Kaže se “podudara” jer je teško utvrditi da

⁶⁰ Pisari koji nisu slijedili šesto pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Hadži Redžeb-dede Bosanac, GHB, sig: R-9882, nedostaje dio rukopisa sa surom Al-Fatiha i početkom sure Al-An'am, fol. 76b; Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, fol. 1b, fol. 67a, fol. 78b; Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 1b, fol. 67b, fol. 110b; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 1b, fol. 64b, fol. 78a; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 2b, fol. 74b, fol. 90b; Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 1b, fol. 61a, fol. 74b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 1b, fol. 65a, fol. 78b; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, nedostaje dio rukopisa sa surom Al-Fatiha, fol. 42a, fol. 53b; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, nedostaje dio rukopisa sa surom Al-Fatiha, fol. 72a, fol. 87a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 2b, fol. 60b, fol. 74a; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, nedostaje dio rukopisa sa surom Al-Fatiha, fol. 58a, fol. 73a; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 2b, fol. 85a, fol. 103a; Kaligrafi koji nisu slijedili šesto pravilo za prepisivanje Kur'ana su: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 1b, fol. 86a, fol. 104b; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 1a, 65b, fol. 80b; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 1b, fol. 63a, fol. 76b; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 1b, fol. 65a, fol. 78b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 1b, fol. 65a, fol. 78b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 1b, fol. 51a, fol. 63a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 1b, fol. 68a, fol. 84b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, fol. 1b, fol. 76b, fol. 94a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 1b, fol. 75b, fol. 92b; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 1b, fol. 65a, fol. 78b.

⁶¹ Witkam, 2002, p. 342.

⁶² Sedmo pravilo uvjetno slijede pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 180a; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 176a; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 154a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 140b; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 172a; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 190b; Sedmo pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 292a; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 151b; Osmo pravilo uvjetno slijede, pisari: Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 79b, fol. 181a, / fol. 171a; Osmo pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 106b, fol. 230b / fol. 219a; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, 79b, fol. 173a, / fol. 164a; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 63b, fol. 150 b/ fol. 142b; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol.

79b, fol. 181a / fol. 172a; Deveto pravilo uvjetno slijede pisari: Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 14b; Deveto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 37a; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 144b, fol. 255b; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 139b; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 141b, fol. 243a; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 133b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 21a; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 243a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, fol. 31a (šahida Allahu), fol. 171a; Deseto pravilo uvjetno slijede, pisari: Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 109a, 185a; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 114a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 108a; Deseto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 242a; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 199a; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 190b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 159b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 124b; Jedanaesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 87a, Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 58a, fol. 60b, fol. 173b; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 36b; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 75b; Jedanaesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 78b, fol. 220b; Dvanaesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 283a, fol. 289a; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 274b, fol. 279b; Dvanaesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 276b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-9840, fol. 346a; Trinaesto pravilo uvjetno slijedi, pisar: Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 9a, fol. 23b, fol. 24b, fol. 25a; Trinaesto pravilo uvjetno slijedi, kaligraf: Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 25a; Četrnaesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 304b; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 352a; Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 293a; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 245a; Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 284b, fol. 285b; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 261b; Četrnaesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 399b; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 291b, fol. 292b; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 295b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 286b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 256b, fol. 257b; Petnaesto pravilo slijede samo kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 137b, fol. 143b; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 3a, fol. 109b; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 111b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 3a, fol. 111b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 121a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 3a; Šesnaesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Abdulkadir Džafer, GHB, sig: R-9827, fol. 119a; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 17b; Šesnaesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 16a; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 15b, fol. 17b, fol. 18a; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 15b, fol. 17b, fol. 18a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 16b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, fol. 20a, fol. 20b; ; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 20a; Sedamnaesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 275a; Sedamnaesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 171a; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 250b; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 219b; Sulejman Hadžiabulić, GHB, sig: R-26, fol. 254a, fol. 259a;

su oni ovo činili namjerno. Vjerovatno je bliže istini činjenica da je splet okolnosti nagnao prepisivače da stave pojedine riječi na početak reda, a ne negdje drugo. Argument više za prepisivačku nekonzistentnost očigledan je u prijepisima Mushafa Hafiza Ibrahima Šehovića iz 1780, 1799. i 1800. godine. Ovaj kaligraf se na nekim mjestima uopće ne obazire na spomenu-te riječi i nekada ih piše u sredini Svetog teksta,⁶³ a na nekim mjestima na početku reda.⁶⁴ Navedeno ide u prilog tvrdnji da skupina ovih pravila nije bila ni raširena ni poznata u osmanskoj Bosni i Hercegovini.

PRAVILA KOJA NALAŽU PISANJE ODREĐENIH RIJEČI NA KRAJU REDA

Skupina pravila od osamnaestog do dvadeset osmog su razumljiv slijed prethodnih pravila, jer nakon zadatka šta treba pisati na početku, treća grupa tretira one riječi i izraze koje je preporučeno pisati na kraju reda. Prije nego što se osvrnemo na ovu kategoriju, opet ćemo se vratiti na nizozemskog profesora Jana Justa Witkama, kojem treba zahvaliti na objelodanjanju pravila za prepisivanje Kur'ana. Podjela pravila prema grupama, koju bi vjerovatno učinio i neki drugi istraživač arabičkih rukopisa, pored svoje utilitarne strane razotkriva još nešto. Prvu grupu pravila Witkam razmatra kao fineše koje bi se mogle nazvati *tajnom zanata*, odnosno one koje su poznavali međusobno samo kaligrafi.⁶⁵ Njihovim slijedeđenjem prepisivač je poboljšavao estetske vrsnoće svog prijepisa Kur'ana, što, sa druge strane, mnogo govori i o zahtjevnom tržištu knjiga.

Druga i treća grupa pravila, prema Witkamu,⁶⁶ bila su neka vrsta samoinicijativno postavljenih pravila kojim je prepisivač dokazivao svoje sposobnosti i umijeće. Slučaj rijetkog poštivanja pravila koji je bio primijećen

Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-9840, fol. 309a, fol. 314a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 311a.

⁶³ Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, slijedi: fol. 53a, fol. 81a, fol. 111a, fol. 135a, fol. 161b, fol. 191b, ne slijedi: fol. 701a, fol. 703a, fol. 703b, fol. 707b, fol. 711a, fol. 713b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, slijedi: fol. 29b, fol. 45b, fol. 63a, fol. 107a, fol. 113a, ne slijedi: fol. 76b, fol. 90b, fol. 125a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, slijedi: fol. 29b, fol. 45a, fol. 62b, fol. 75a, fol. 89a, ne slijedi: fol. 367a, fol. 368a, fol. 369a.

⁶⁴ Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 164a, fol. 257a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 174b.

⁶⁵ Witkam, 2002, p. 346.

⁶⁶ Ibid.

kod druge skupine, primijećen je i u drugoj kategoriji, odnosno od osamnaestog do dvadeset osmog pravila. Kako ove dvije skupine normi nisu bile obavezujuće, ne treba čuditi zašto ih je mali broj prepisivača bio dosljedan. Treća kategorija zahtijeva od prepisivača pisanje narednih riječi i izraza na kraju reda: *kun fa- -yakūnu, Gafūr Rahim, Sagdāt, Samī' 'Alīm, 'Azīz Hakīm, turga'u al-Umūru, bi-Kulli Šay' 'Alīm, tasīru al-Umūru, 'Alīm bi-Dat al-Sudūr, yatawakkalūna al-Mutawakkilūna, al-Mutawakkilīna i 'Allām al-Guyūb.*

Općenit je zaključak da prepisivačevo poštivanje jedanaest normi varira, što znači da određena pravila nisu poznavali ni pisari, ali ni kaligrafi. U onim slučajevima kada se pisanje prepisivača podudara s pojedinim pravilom, teško je kazati da li je riječ o slučajnosti ili ne.⁶⁷ Ipak da se ne radi

⁶⁷ Osamnaesto pravilo uvjetno slijede pisari: Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 27b; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 17a; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 37b; Osamnaesto pravilo uvjetno slijede kaligrafi: Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 10a, fol. 29a; Devetnaesto pravilo uvjetno slijede pisari: Murad sin Jakuba, GHB, sig: R-8817, fol. 51b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 28a, fol. 41b; Devetnaesto pravilo uvjetno slijede kaligrafi: Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 28a, fol. 39b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 29a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 32a; Dvadeseto pravilo uvjetno slijedi pisar: Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 39b; Dvadeseto pravilo uvjetno slijede kaligrafi: Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 180b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 175b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 209a; Dvadeset prvo pravilo uvjetno slijedi pisar: Mustafa sin Muhameda Pruščak Arif, GHB, sig: R-6, fol. 155a; Dvadeset prvo pravilo uvjetno slijedi kaligraf: Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 159a; Dvadeset drugo pravilo uvjetno slijede pisari: Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 26a; Dvadeset drugo pravilo uvjetno slijede kaligrafi: Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 26a, fol. 27a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 27a; Isti kaligraf, GHB, sig: R-6978, fol. 29b; Dvadeset treće pravilo uvjetno slijede pisari: Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 165b, fol. 228b; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 282b, fol. 351a; Dvadeset treće pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 358b; Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 285b; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 215a; Husein sin Alije, GHB, sig: R-44, fol. 218b, fol. 269b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 210a; GHB, sig: R-6937, fol. 184a, fol. 232a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 315b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, fol. 329b; Dvadeset četvrto pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 275b; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 262b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 267b, fol. 270b; Ahmed sin Hadžinesimovića Pruščak, GHB, sig: R-23, fol. 220b; Fazlullah sin Muhameda, GHB, sig: R-7514, fol. 275a; Amina kći Mustafe Čelebije, GHB, sig: R-6938, fol. 350b; Dvadeset četvrto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bi-Zaban Ali-paša, GHB, sig: R-7529, fol. 358a, fol. 362b; Muhamed Bosanac,

uvijek o koincidenciji potvrđuje brojnost poštivanja dvadeset trećeg i dvadeset četvrtog pravila od strane prepisivača i pisara i kaligrafa. Ne smije se također zaboraviti da su pisari tokom prepisivanja ispred sebe imali primjerak drugog prijepisa Kur'ana kojeg su mogli slijepo slijediti i iz kojeg su nesvjesno preuzimali pravila.

Skrenut će se također pozornost na nesuvislost dvadeset petog pravila, prema kojem iskaz *tasīru al-Umūru* treba pisati na kraju reda.⁶⁸ Ova sintagma nalazi se samo na jednom mjestu u Časnom Kur'anu, tačnije u 53. ajetu sure Al-Šūra. Ono što nije jasno je činjenica da se ovaj ajet nalazi na samom kraju sure i on bi svakako trebao biti napisan na kraju reda, jer prema četvrtom pravilu kraj svake sure treba se podudarati s krajem reda. S obzirom na to, dvadeset peto pravilo čini se suvišnim, osim ako se nije željelo ukazati prepisivačima na važnost iskaza *tasīru al-Umūru*.

PRAVILO KOJE SE ODNOSI NA PISANJE POJEDINIHI RIJEČI U RUKOPISU

Lista normi za prepisivanje završava dvadeset devetim pravilom koje u prijevodu glasi: „U ovom Časnom Mushafu nema ni jedne riječi koja je presječena na dva dijela, jedan dio na kraju reda, a drugi na početku sljedećeg reda, a sve što mora biti primijećeno napisano je crvenim tušem. Neka

GHB, sig: R-10391, fol. 285a; Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 266b; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 261b; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-4371, fol. 231b; Isti kaligraf, GHB, sig: R-9840, fol. 333a; Sulejman Hadžabiulić, GHB, sig: R-26, fol. 274b; Dvadeset peto pravilo je unekoliko nesuvislo, o čemu se raspravlja u tekstu; Dvadeset šesto pravilo uvjetno slijede, pisari: Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 55a; Dvadeset šesto pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Bosanac, GHB, sig: R-7518, fol. 227b, fol. 267a; Hafiz Mustafa sin Omera Mostarac Hadžalić, GHB, sig: R-4393, fol. 222b, fol. 262a; Osman Bosanac, GHB, sig: R-6937, fol. 232a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-9840, fol. 281a; Dvadeset sedmo pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 120b; Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 89b; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 84b; Dvadeset sedmo pravilo uvjetno slijedi, kaligraf: Muhamed Bosanac, GHB, sig: R-10391, fol. 91a; Dvadeset osmo pravilo uvjetno slijede, pisari: Mustafa sin Ismaila, GHB, sig: R-9947, fol. 93a; Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452, fol. 63b; Ahmed sin Mahmuda, GHB, sig: R-7465, fol. 74a; Mulla Muhamed sin Halil-efendije, GHB, sig: R-8813, fol. 56b; Dvadeset osmo pravilo uvjetno slijede, kaligrafi: Osman Bosanac, GHBb, sig: R-6937, fol. 50a; Hafiz Ibrahim Šehović, GHB, sig: R-9840, fol. 75a.

⁶⁸ Witkam, 2002, p. 344.

se vide plemenita i blagoslovljena mjesta”.⁶⁹ Kao što je očigledno ovdje su sadržane dvije upute, prva da se riječi ne smiju presijecati i druga da se pojedine riječi pišu crvenim. U pogledu prve norme primijećeno je samo kod jednog prepisivača, Derviša Mustafe sina Sefera, da je “prepolovio” riječ (riječ *al-nas*), odnosno da je dio riječi ispisao u jednom, a drugi dio u narednom redu.⁷⁰ Izuzev njega kod ostalih prepisivača nije pronađena slična greška.

Ono što se čini zanimljivijim jeste uputstvo da se plemenite i blagoslovljene riječi pišu crvenim tušem. Pod ovim se podrazumijeva pisanje Božjeg imena Allah dž.š., ime poslanika Muhameda a.s. te druge odabrane riječi. Osobito je interesantno da je samo jedan prepisivač činio ovo – pisao je crvenom određene dijelove teksta. Ovaj podatak pobuđuje još veću pozornost kada se kaže da je riječ o Aliji sinu Ishaka,⁷¹ pisaru s kaligrafskim tendencijama.

ZAKLJUČAK

Pravila za prepisivanje Mushafa mogu se uslovno pojmiti kao “tajni prepisivački kodeks” – *lex non scripta*, jer nije poznato da su pravila zapisana negdje drugdje osim u rukopisu iz Leidena. Analizirajući primjenu dvadeset devet pravila za prepisivanje Mushafa na primjerima bosanskohercegovačkih Mushafa, došlo se do nekoliko zaključaka. Prije svega, pokazalo se da su bosanskohercegovački prepisivači slijedili neka od dvadeset devet pravila. Leidenski rukopis u kojem su pravila zapisana datira iz hidžretske 1279, odnosno gregorijanske 1862/63. godine. Na osnovu uvida dobivenih ispitivanjem bosanskohercegovačkih Mushafa 17. i 18. stoljeća Gazi Husrev-begove biblioteke, može se kazati da su pravila za prepisivanje Mushafa bila poznata u osmanskoj Bosni još u 17. stoljeću. Za pretpostaviti je da su bosanskohercegovački prepisivači učili ta pravila u određenim obrazovnim centrima.

Shodno pravilima koja su razvrstana u dvije grupe, odnosno primarnu (od 1. do 4., te 29) i sekundarnu (od 5. do 28), može se kazati da su prepisivači Bosne i Hercegovine više slijedili primarna pravila. Premda je očigledna

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Derviš Mustafa sin Sefera, GHB, sig: R-7452.

⁷¹ Alija sin Ishaka, GHB, sig: R-7474, fol. 14a, fol. 17a, fol. 22, fol. 93a.

činjenica, ukazat će se na nju – pravila za prepisivanje Mushafa poznavali su i slijedili bosanskohercegovački prepisivači. Ovaj podatak je iznimno važan, jer razotkriva na poseban način slojevitost umjetnosti islamske kaligrafije i prepisivačke djelatnosti osmanske Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI (GHB je skraćenica za Gazi Husrev-begova biblioteka)

- GHB, sig: R-6
- GHB, sig: R-23
- GHB, sig: R-26
- GHB, sig: R-44
- GHB, sig: R-4393
- GHB, sig: R-4371
- GHB, sig: R-5759
- GHB, sig: R-6937
- GHB, sig: R-6938
- GHB, sig: R-6978
- GHB, sig: R-7452
- GHB, sig: R-7514
- GHB, sig: R-7518
- GHB, sig: R-7529
- GHB, sig: R-7575
- GHB, sig: R-7465
- GHB, sig: R-7474
- GHB, sig: R-8813
- GHB, sig: R-8817
- GHB, sig: R-9840
- GHB, sig: R-9882
- GHB, sig: R-9827
- GHB, sig: R-9947
- GHB, sig: R-10391

KATALOZI

- Dobrača, K. obr., 2000. [1963] *Katalog Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. I. Drugo izdanje. London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Fajić, Z. obr., 2003. *Katalog GHB*, sv. XI. London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Lavić, O. obr., 2006. *Katalog GHB*, sv. XV. London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Popara, H. obr., 2001. *Katalog GHB*, sv. IX. London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka.

KNJIGE I ČLANCI

- Atanasiu, V., 2010. *Inimitable handwriting: Graphic specificities of the Qur'an*, Dostupno na: <http://www.waqwaq.info/atanasiu/studies/atanasiu2010iajaz.pdf> [2. 2. 2012].
- Derman, M. U., 2010. *Ninety-nine Qur'an Manuscripts from Istanbul*. Istanbul: Avrupa Kültür Baskenti Ajansi / Turkpetrol Vakfi.
- Kur'an s prevodom*, 1991. prev. Korkut, B. Medina: Kompleks Hadimu-IHaremjuni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa.
- Stanley, T., 2004. "Page-setting in Late Ottoman Qur'āns. An Aspect of Standardization". *Manuscripta Orientalia*, sv. 10, 1, str. 56–63.
- Witkam, J. J., 2002. "Twenty-nine rules for Qur'an copying. A set of rules for the lay-out of a nineteenth-century Ottoman Qur'an manuscript". *Essays in honour of Barbara Flemming – Journal of Turkish Studies*, sv. 2, 26/1, str. 339–348.
- Zakariya, M., 2000. "Becoming a Calligrapher: Memoirs of an American Student of Calligraphy". U: Schick, İ. C. M. *Uğur Derman Festschrift*, str. 63–72.
- Ždralović, M., 1988a. *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I. Sarajevo: Svjetlost.
- Ždralović, M., 1988b. *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. II. Sarajevo: Svjetlost.

lex non scripta: Application of Qur'an Copying Rules in Bosnia and Herzegovina during 17th and 18th centuries

Summary

Statistically speaking, in terms of the number of manuscripts transcribed during the Ottoman period in Bosnia, manuscripts of the Qur'an certainly prevailed. This demanding project was undertaken by scribes of all categories – ordinary scribes but also calligraphers. In addition to following the spelling rules, it was presumed that the scribes of the Qur'an followed special rules for transcribing the Holy Text. In order to gain an insight into the extent to which and what transcription norms were known in the Ottoman-era Bosnia, a list of rules for copying the Qur'an published and critically interpreted by the eminent professor Jan Just Witkam have served as a basis. In order to gain a broader picture, the *mushafs* of the 17th and 18th centuries from the collection of Gazi Husrev-bey's library in Sarajevo were analyzed. After the examination of 22 *mushafs* from this collection, it was concluded that the rules for Qur'an copying were known in the Ottoman Bosnia as early as the 17th century, as well as that that these rules were known to Bosniak scribes.

Key words: *palaeography, calligraphy, mushaf, Qur'an, Islamic art*